

Հայոց ազգը գրեթէ 1,700,000 հոգիի կը հասնի, որ երկու առանձին մաս կը բաժնուի թէ կը բաժնուին : Ա՛յկ մասը Տաճկաց և Պարսից տուած նեղութիւններէն փախչելով, ու մէկալ կողմանէ բախտայոյզ շահախնդրութենէ ձգուելով, հրէից պէս ամէն աշխարհք ցրուած են : () տար ազգաց մէջ յաճախելով ու վերաբերելով, կամաց կամաց իրենց բնական, մտաւորական ու բարոյական գծազրութիւնները այլայլեցին : Այս բուն աս համաշխարհիկ ժողովրդեան ունեցած ձիրքն ու բնական պատրաստականութիւնը՝ կարգի կանոնի ճկուն ու սնտեսութեան ոգին է, ու վաճառականութեան ու ճարտարութեան զարմանալի յաջողակութիւն մը, զորն որ միշտ պահեր է ու միշտ զարգացուցեր : Իսկ մէկալ մասը իրենց ծննդեան երկրին սիրովը, որն որ ընկճեալ ազգաց վրայ այնպէս կենդանի ու սրտաշարժ բան մըն է, իրենց պապերուն հայրենիքը մնացին, ուր որ գրեթէ առ հասարակ երկրագործութեան, վաճառականութեան, ճարտարութեան և արհեստից կը պարապին : Այս բուն Հայաստանցիք՝ ամենեւին անարատ պահեցին Հայոց ցեղին գեղեցիկ պատկերը . հասակնին բարձր է և վայելուչ, գէմբերնին ազնուական և շնորհալի, բնաւորութիւննին քաղցր, մարդասէր և բարեգգեաց, ու կեանքերնին՝ նահապետական կենաց խիստ բայց սիրալիր պարզութեան մէջ կ'անցընեն :

Հարսանեաց և թաղման հանդէսները, որոնց արարողութեանց մէջն է որ աւելի կերպով մը ամենայն ազգաց առանձնականութիւնը կ'երևայ, Հայոց մէջ քանի մը շատ հետաքրքրական պարագաներով կը կատարուին : Երբ հարսնախօսութեան պայմանները կը լմննան . . . որոշեալ օրը ազգականները բարեկամները ու երաժիշտներ փառաւորապէս ձիերու վրայ հեծած, եկեղեցի կու գան . մէջտեղը կը փայլի փեսան, երեսը արծաթահիւսքօղով մը գոցած որն որ ինչուան մէջքը կը հասնի, իսկ հարսը քովը՝ նոյնպէս ճերմակ քօ-

ղով մը գլխէն ինչուան ոտքը ծածկուած, բաց ՚ի աչուրներէն : Հարսն ու փեսան առաջ կ'անցնին երկայն երիզ՝ մը մէյմէկ ծայրէն բռնած . և այս երիզը այլաբանական նշան մըն է այն կապին որ քիչ մը ատենէն զիրենք պիտի միացունէ : Ա երջէն խել մը օր խնջոյք և օտներ կ'ըլլան, ու այնպէսով կը լմննայ հանդէսը :

Յուզարկաւորութեան ու թաղման հանդէսներն ալ աւելի անով զարմանալի են որ հիմկու ազգաց հետ շատ բանի մը մեծ նմանութիւն ունին այն տիւր արարողութիւններուն մէջ . թաղմանէ ետեւ խնջոյք մը կը պատրաստուի մեռելոյն տունը անոնց համար որոնք որ թաղման հանդիսակից էին, և Այս տիւրացոյն պէս ամենէն աղքատ ողորմելի Հայն ալ ունեցածը չունեցածը կուտայ, որպէս զի իրեններուն մէկին մեռելին թաղումը պատշաճ հանդիսով կատարուի :

ԱՇԽԱՏԱՅԻՆ ԳՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Պոմպէա և Հերքոլանոն քաղաքները ² :

Թէ որ Ահեմէի մէջ այնչափ փնասներ պատճառեցան հրաբուխ լերանը բռնկելէն, հապա ինչ եղած պիտի ըլլան Պոմպէա և Հերքուլանոն քաղաքաց բնակիչք՝ որոնք այնչափ մօտիկ էին Աեսուլի : Տիտոս կայսրը այն մեծ թշուառութիւնը առիթ առաւ իր գրեթէ սրտին խնամքը և ժողովրդասէր բարքը ցուցնելու : Ահէն մասնաւոր անձինք որոշեց՝ որպէս զի կործանուած շէնքերը նորէն կանգնելու խնամք ունենան : Այս բաւական չէ . անձամբ ալ սիրտ կու տար լքելոց, և կարօտելոց կ'օգնէր . և անով իր կայսերութեան ժամանակ՝ այն խեղճ քաղաքաց թշուառ վիճակը կերպով մը լաւցաւ . իսկ առ Բրիտանոսիւ՝ աւելի պայծառութե հասաւ : Սակայն Քրիստոսի 471 թուին

1 Գ. Է. Écharpe.

2 Տես երես 235 :

ուրիշ պատառմունք մը՝ ահաւորագոյն աւերմունք գործեց . թերեւս այն ատեն եղաւ Հերբուլանոն և Պոմպէա քաղաքաց բոլորովին անհետանալը :

Վժբադղութիւնը անանկ կատարեալ էր՝ որ ամենեւին աս երկու քաղաքաց վրայէն բնութեան ձգած տխրալի քողը վեր վերցընելու մէկը սիրտ չըրաւ : Թռան սահեցան գրեթէ տասնըւթ զար , երբոր շինականք՝ ծառատունկի համար հողը քրքրելու ժամանակ Հերբուլանոն քաղաքին նշանները տեսան , և քիչ վերջը նոյնպէս դիպուածով հողը պեղելու ատեն , ճանցան թէ հոն է Պոմպէա քաղաքը : Մէկէն սկսան գետինը պեղել , և երկու քաղաքները հնախուզական մէյմէկ անըսպառելի գանձեր դարձան : Հռոմէական ընտանի հնութիւնը գրոց և հրաշակերտից մէջ միայն բեկորներէն կամ առանձին կտորներէ կը ճանցուէր : Հնախօսութեան աս ճիւղին մէջ դեռ այնպիսի մասեր կային , որ ամենէն հանձարեղ անձանց մեկնութիւնները , և հիմնովին ապացուցուած կարծիքները՝ անկատար կերպով և ենթադրութեամբ միայն սարգուած էին . պակասաւոր և աւրուած նկար մը կրնար սեպուիլ , որուն պիտաւորագոյն մասունքը թերի էին : Պոմպէայի մէջ հնութիւնը ամբողջ անսպական և ամենէն մանր կտորուանքներն ալ սքանչելի կերպով պահուած գանուեցան . կարծես թէ հռոմէական կեանքը նոյն միջոցին կենդանութիւն առած է , և դու մէջերնին կը մտնես . այն շէնքերը նկատելուդ ժամանակ կը համարիս թէ քաղաքին անհետանալուն վրայ ոչ որ մը և ոչ ալ ժամ մը անցեր էր : « Երամագղայ տաճարին քովը , կ'ըսէ ճանապարհորդ մը , գեղեցիկ ճերմակ մարմարինէ սեղան մը կայ , զոր արձանագործը նոր քանդակեր է . որմնագիրք պատին շրջապատը կը լմնցնէին , և անոնցմէ մէկը ծեփիչը առած կուգար կիր դնելու , երբոր յանկարծ մահաշուկ օրը վրայ հասեր է : Ենքը դեռ կարծես թաց է , տասնութ ըրդար անցնելէն ետքը . քեզի կ'երևնայ

որ որմնագիրը ընթրեաց դացեր է՝ քիչ ատենէն պիտի դառնայ վերջին ձեռքը տալու սկսած որմնայն » : Եւս պատրանքը Պոմպէայի գրեթէ ամէն շէնքերուն վրայ կ'երևնայ . ամէն դին կիսկատար տներ ու պատեր կը տեսնուին . այնչափ անհնարին էր ժողովրդեան երկիւղը և փախչողներուն հապճեպը : Հոս հացագործ մը փռնէն դուրս կը հաներ հացը՝ մինչդեռ փախչելու վայրկեանը յանակընկալ վրայ հասաւ . հացին կէսը դեռ փռան ներսի դին էր , բայց միտի դարձած . հոն զինուորներ կը զբաղէին պահանորդաց ամրոցին պատերուն վրայ պատկերներ նկարել . և դեռ իրենց ձեռագործը չմընցած՝ արուեստաւորք այն պիտի արտորանօք ելեր փախեր են , որ և ոչ ալ իրենց քովի բանտին մէջը փակեալ զինուորակցաց դուռը բանալ մըտքերնէն անցեր է : Եւս խեղճերը հոն կեանքերնին կորուսին , և բանտին վանդակները գտնուեցան ճանկատուած . անշուշտ յուսահատութեամբ կ'աշխատէին այնպիսի վտանգէ մը խալըսիլ : Մանրավաճառաց կրպակներուն մէջ պարսպ անօթները կեցեր են և վաճառաց կը սպասէն . գինետունները , որոնց սեղանատախտակներուն վրայ դեռ գինիի և գաւաթներուն նշանները տպաւորուած են . պատի վրայ կայացուցած յայտարարութիւնները մեծապէս մտադրութեան արժանի են . Յուլիա Փելիկիա օրիորդը , Սպուրիոսի դուստրը , կը ծանուցանէ իր տանը վրան դրած յայտարարութեամբը թէ իննհարիւր կըրպակ և մէկ բաղանիք մը կ'ուզէ վարձու տալ : Եւ կրպակները , որ խիտ շատ են , դեռ կանգուն մնացած են , և վրանին զանազան պատկերներ , մէջի վաճառուց նշանակ . ինչպէս կաթնավաճառք իրենց կրպակին վրայ այծու և կովու դէմքեր դրած են , պանդոկապետք վայրի որսերու , ձկան , ոչխարի , շամփուրը զարկած վայրի կինճերու դէմքեր , և դեղածախք կը ճանցուին օձին պատկերովը որ բժշկութեան նշանակ է :

Եւս պիտի հնութիւն մը զարմանք չէ

որ կարգէ դուրս տալու որով թիւն ընէ ճանապարհորդի վրայ . մանաւանդ հին պատմութեանց տեղեկութիւն և սէր ունեցող անձանց : Ս'անաւոր մտադրութեան արժանի են առանձին մարդկանց տները : Պոմպէայի տները ծուռ, նեղ ու կճասալ փողոցներու վրայ շինուած են . ընդհանրապէս խիստ ցած են և պատուհան չունին : Ս'եծ դռնէ մը ներս կը մտնուի . աս դռանը տակ դռնապանի համար խուց մը կայ և քովերն ալ երկու խորշեր ուր որ շղթայակապ կը պահէին շուն մը ու գերի մը իբրեւ պահապան տան : Բոլոր տանը խցերը՝ խճանկար զարդարուած գաւթին չորս կողմը բաժնած են , և բաց ու բոլորակ դահլիճ մը ունին սիւններու վրայ կեցած . խցերը իրենց լոյսը դռնէն ու երդիքէն կ'ընդունէին , ուր անշուշտ ապակիէ մուտքեր բացուած էին : Վրէթէ բոլոր ճամբուն վրայ նայող տները կրպակներով զարդարած են , և որոնք մեծ մասամբ հաղորդակցութիւն չունին տանը ուրիշ մասերուն հետ . իսկ ոմանք ալ ներսի կողմէն դռներ կը բանային , և ինչպէս պատմիչք կ'աւանդեն , ամենէն հարուստ կալուածատեարք ալ անարգանք չէին համարեր անձամբ ձէթ ու գինի վաճառել , և իրենց երկիրներէն ժողովուած ուրիշ բերքերը :

(Ժ) Ե որ մասնաւորաց տները , որոնց ոմանց գաւթին մէջ աղբիւրներ և կամ պարաւզներու հետք կը նշմարուին , կրցան ութւտան դարուց ծանրութեանը դիմանալ , բնականաբար հասարակաց շէնքերը աւելի անարատ ու ամբողջ պիտի կարենային մնալ : Եւ իրօք ալ աս ծածկուած քաղաքին մէջ կը գտնուին հասարակաց ճարտարապետութեան ընտիր գաղափարներ , տաճարներ , թատերք և կրկէսներ : () զօստոսի տաճար մը կայ , ուր մեծածախ կոչնոց կը հրաւիրուէր ժողովուրդը , և այս սովորութեանս յայտնի ասպնոյցը կը նկատենք որմերուն վրայ իր նկարներովն ու քանդակներով , և սազերու կերպարանքները բազմութեամբ կեցած կ'իմացնեն որ կերուխում սիրող

հոգի մայրեցւոյն առջև մեծապէս յարգի սեպուած էր աս միտը : Ս'եծ թէատրոնին մէջ հանդիսատեսաց տեղուանքը ինչուան հիմա որոշ կը ցուցուին , և դռն մէջ տոմսակ մը գտնուելով՝ կը գուշակուի որ մուտքի գիները շատ բարձր չէին : Հրապարակին կամ Փորնին մէջ , ուր որ քաղաքական և վաճառականութեան վերաբերեալ խնդիրներ կը յուշուէին , կը տեսնուին այն խորիւնները որոնց վրայ Պոմպէայի աւագործերոյն արձանները դրուած էին . իր ընդարձակ շրջապատը զարդարուած է երկու հոյակապ շէնքով , որոնցմէ մէկն է Բրամադդայ նուիրեալ տաճար մը , ուր կը պահուէին շահու դրուած հասարակաց դրամները , և միւսը Բարդիան տաճար մը , ուր վաճառականաց ատենատեղին էր :

Երոնցմէ զատ՝ Պոմպէայի բնակչաց վերջին բնակարանքն ալ , իրենց տխուր շիրիմները ինչուան մեզի հասան : Քաղքին տեսարանը թէպէտ այլեայլ կողմերէն կրնայ դիտուիլ , սակայն ամենէն աւելի հետաքննական տեսքը Գերեզմանայ շահիքն է , որուն պատկերն էր որ անցեալ թերթին մէջ գրինք : Հին գերեզմանատուն մը չկայ այսպիսի ամբողջութեան մէջ մնացած . և ուր այսչափ մանրամասն տեսնուին հոյակապ շիրմաց և թաղման վերաբերեալ հռոմէական սովորութիւնները : Եւ գերեզմանատունը , որուն գիրքը քաղաքին դռներուն մէկուն քովն կ'իյնայ , երկայն և գեղեցիկ ծառազարդ ճամբայ մը կը ձևացնէ . հասարակաց ճամբան , նեղ և լաւայի նման կարծր քարերով յատակած է , և որոնց վրայ դեռ կը նշմարին կառքերուն անուշը հետքը . երկու կողմն ալ մոյթեր ունի , որոնց երկու կողմերէն կ'երկրնան գերեզմանաց շարքը : Եւ մենէն փառահեղ շիրիմները առջևի կողմը շինուած են , իսկ պարզերն դէպ 'ի ետին . ոմանց մէջ միայն մէկ անձի ոսկերոտիք կը տեսնուին , ոմանց ալ միայն ամբողջ գերդաստանի մը կմախք , ինչպէս հաւա-

նական կ'երևնային իւրաքանչիւր մեռելոց տեղը պզտի պատ մը սահման ունի, և ամէն մէկուն ինկած միջոցը յայտնի կը տեսնուի: Եւ տխուր դամբանները ըստ մեծի մասին յղկած մարմարին քարերով շինուած են, որոնց ճերմկութիւնը և կատարեալ արուեստը զարմանք կ'ազդէ ճանապարհորդին: Եւ մենուն ալ շինուածքը ընդհանրապէս միակերպ է և կամարաձև. ներսի կողմը փորուած են խորշեր ուր արտասոււոյ սափորները կը դրուէին. առջևի և ետևի կողմերն ալ սեղան և քարէ նստարաններ կան, ուր որ ծնողք և բարեկամք գերեզմանական ճաշ կը պատրաստէին: Վանի մը գերեզմանաց վրայի եղած բարձրաքանդակները կը ցուցնեն թէ ինչպէս հռոմայեցւոյ ունայնասիրութեան ըզգածմունքը՝ երբեմն ինչուան իրենց ցաւոցը հետ կը միանային: Պատուոյ տեղիքը, զոր քաղաքացւոց մեծերը գրաւած էին փորոնին և կամ թատերց մէջը, փառաւորապէս քանդակուած կը տեսնուին քանի մը գերեզմանաքարերուն վրայ, ինչպէս մենք ազնուական ընտանեաց ստորերկրեայ գերեզմանաքարերուն վրայ իրենց ազնուականութեան կնիքը կամ նշանը կը դնենք: Եւ շիրմաց մէկուն վրայ արձանագիր մը կայ՝ որով կ'իմացուի թէ ամբողջ քաղաքացիք ալ սովորութիւն ունէին պատուել մեծամեծ անձինքը, իրենց ծախքովը նշանաւոր մարդկանց թաղումը կատարելով: Արձանագիրը կ'ըսէ թէ շիրիմը կանգնած է Բլիա Վեկիմիլլա անունով Վեմետրի քրմուհիին՝ ի պատիւ ամուսնոյն Սարկոսի Բլիոսի և իրենց որդւոյն, ժողովրդենէ շնորհուած երկրի մը վրայ: Պոմպէյի ուրիշ շիրիմներն ալ հետաքննական են անով որ անոնց վրայի զարդերը շինող հռոմայեցւոյ գաղափարները հիմակուան ժողովրդոց գաղափարին մերձաւոր են. վասն զի կը տեսնենք հոն արևելեան ազգաց սիրելի այլաբանութիւնքը. ինչպէս՝ Բիւռլիա Տիւկէ անունով մէկը իր ընտանեացը, ազատագրելոյ և իրեն համար շինել տուած գերեզմանաքարին վրայ ուզեր

էր որ նաւ մը փորուի որ նաւահանգիստը մոնեւրու վրայ է: Եւ թողունք ուրիշ բազմաթիւ շիրիմները, որոնք անուանի են իրենց գործին փափկութեւ և քանդակաց մեծագործութեանը համար. ասանկ են Վալուէնտիոս Վուիէտոսի շիրիմը, զոր հմուտ հնախօսք հին գերեզմանաց ամենէն վսեմը անուանեցին, և Սկաւրոսինը, որ ծանրագին գաճէ բարձրաքանդակներով զարդարուած է, ուր որսեր և ըմբշամարտից գօտեկռուութեան տեսարաններ փորուած են, և որոնց մեկնութիւնը արձանագրութեանց մէջը կը տեսնուի: Եւ գերեզմանները կարծր նիւթերէ շինուած ըլլալով, աւելի լաւ պահուած են քան թէ Պոմպէյի ուրիշ հասարակաց և առանձնական շէնքերը:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մանկտիկն դրօշը:

Եւս կերպասեայ դրօշը Սահմետին զգեստներուն մէկ մասն է, զոր Տաճկերէրը մեծ յարգութեամբ կը պատուեն: Երբոր այս դրօշը տը և իցէ ազգային կամ կրօնական պիտոյից համար դուրս հանուի, ամէն ճշմարիտ Սահմետականք պէտք է որ զինուորին անոր տակը:

Իայն պատերազմի ժամանակ դուրս կը հանեն Սահմետի դրօշը. և այն ատեն թագաւորը պէտք է անձամբ զլուխ կենայ օսմանեան բանակին: Թէպէտ սովորութիւն չկայ մահմետական ազգաց դէմ տրուած պատերազմներու մէջ այս դրօշը գործածելու, որպէս զի չըլլայ թէ իր յարգը կորսնցնէ, սակայն երբոր մեզմէ գրեթէ երեսուն տարի առաջ Սուլթան Սահմուտ Բ ուզեց Լանկէրները բնաջինջ ընել, այս դրօշովս () օսմանեանց եռանդը վառեց անոնց դէմ: Եւոր հակառակ՝ նոր դադրած Բուլեւեան պատերազմին ժամանակ Տաճկերէրը սիրտ չըրին Սահ-